

Original Article

राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान

डॉ. प्रतीक माळी

संशोधन सहयोगी, सेंटर फॉर मल्टीडिसिप्लिनरी डेव्हलपमेंट रिसर्च (CMDR), धारवाड, कर्नाटक

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180608

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 6(A)

Pp 22-24

June - 2026

Submitted: 10 May 2026

Revised: 20 May 2026

Accepted: 10 June 2026

Published: 30 June 2026

भारतीय संस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे 'विविधतेत एकता'. भारतात भाषा, धर्म, जात, पंथ, संस्कृती आणि जीवनपद्धती यांची विविधता असूनही राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना अखंडपणे टिकून आहे. या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या जडणघडणीत संतपरंपरेचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील संतांनी भक्ती आंदोलनाच्या माध्यमातून समाजामध्ये समता, बंधुता, मानवता आणि सामाजिक समरसतेची मूल्ये रुजविली. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम आणि समर्थ रामदास यांनी लोकभाषेतून अध्यात्म, नैतिकता आणि लोककल्याणाचा संदेश दिला. त्यांनी जातिभेद, अंधश्रद्धा, सामाजिक विषमता आणि धार्मिक संकुचितता यांना विरोध करून सर्वसमावेशक समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या विचारांमुळे सामाजिक ऐक्य, सांस्कृतिक समन्वय आणि राष्ट्रीय चेतना वृद्धिंगत झाली. प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील संतांच्या कार्याचा आणि त्यांच्या राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स: राष्ट्रीय एकात्मता, महाराष्ट्र संतपरंपरा, वारकरी संप्रदाय, सामाजिक समरसता, भक्ती आंदोलन, मानवता.

प्रस्तावना

राष्ट्रीय एकात्मता ही कोणत्याही राष्ट्राच्या स्थैर्य, विकास आणि प्रगतीसाठी अत्यावश्यक संकल्पना मानली जाते. विविध भाषा, धर्म, जाती, पंथ, संस्कृती आणि परंपरा यांनी समृद्ध असलेल्या भारतासारख्या विशाल देशामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. भारताची सांस्कृतिक परंपरा 'विविधतेत एकता' या तत्त्वावर आधारित आहे. भौगोलिक, भाषिक आणि धार्मिक विविधता असूनही भारतीय समाजाला एकत्र बांधून ठेवणारी शक्ती म्हणजे त्याची सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक परंपरा होय. या परंपरेच्या जतन आणि संवर्धनामध्ये संतपरंपरेने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. भारतीय संतांनी आपल्या विचारांद्वारे आणि साहित्यनिर्मितीद्वारे समाजामध्ये मानवता, समता, बंधुता, सहिष्णुता आणि लोककल्याण यांसारख्या मूल्यांचा प्रचार केला. त्यांनी धर्माचा खरा अर्थ मानवसेवा आणि समाजकल्याण असा मांडला. त्यामुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये परस्पर विश्वास, आदर आणि ऐक्याची भावना निर्माण झाली. राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आवश्यक असलेली सामाजिक समरसता आणि सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्यात संतपरंपरेचे योगदान अमूल्य मानले जाते. मध्ययुगीन काळात भारतीय समाज अनेक सामाजिक आणि धार्मिक समस्यांनी ग्रस्त होता. जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, धार्मिक संकुचितता आणि सामाजिक विषमता यांमुळे समाजामध्ये विभागणी निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत भक्ती चळवळीच्या माध्यमातून संतांनी सामाजिक जागृती घडवून आणली. त्यांनी लोकभाषेचा स्वीकार करून सामान्य जनतेपर्यंत अध्यात्म आणि नैतिक मूल्ये पोहोचविली. संस्कृतसारख्या अभिजनांच्या भाषेऐवजी लोकभाषांमध्ये साहित्यनिर्मिती करून त्यांनी ज्ञानाची दारे सर्वांसाठी खुली केली. या कार्यामुळे समाजातील वंचित आणि दुर्बल घटकांनाही धार्मिक आणि सामाजिक जीवनामध्ये स्थान प्राप्त झाले. महाराष्ट्रातील संतपरंपरा ही भारतीय भक्ती आंदोलनातील एक महत्त्वपूर्ण परंपरा मानली जाते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21488842

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. प्रतीक माळी संशोधन सहयोगी सेंटर फॉर मल्टीडिसिप्लिनरी डेव्हलपमेंट रिसर्च (CMDR), धारवाड, कर्नाटक

How to cite this article:

माळी, प्रतीक. (2026). राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान. Journal of Research & Development, 18(6(A)), 22–24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21488842>

संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत जनाबाई, संत बहिणाबाई आणि समर्थ रामदास यांसारख्या संतांनी आपल्या वाङ्मयातून आणि कार्यातून समाजाला नवी दिशा दिली. त्यांनी ईश्वरभक्तीबरोबरच सामाजिक समता, नैतिकता, मानवता आणि लोककल्याण यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या साहित्यामध्ये सर्व मानव समान आहेत, ही भावना स्पष्टपणे व्यक्त होते. त्यामुळे समाजातील विविध स्तरांतील लोकांमध्ये एकात्मता आणि बंधुभाव निर्माण झाला.

महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाने राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मूल्यांच्या प्रसारामध्ये विशेष योगदान दिले आहे. पंढरपूरच्या विठ्ठलभक्तीभोवती केंद्रित असलेल्या या परंपरेने जात, धर्म, भाषा आणि आर्थिक स्थिती यांपलीकडे जाऊन सर्वांना एकत्र आणण्याचे कार्य केले. 'भेदाभेद अमंगळ' आणि 'विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म' यांसारख्या विचारांमधून सामाजिक समरसतेचा संदेश देण्यात आला. वारीच्या परंपरेमुळे विविध प्रदेशांतील लोकांमध्ये सांस्कृतिक संवाद आणि राष्ट्रीय ऐक्याची भावना वृद्धिंगत झाली. महाराष्ट्रातील संतांचे कार्य केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरते मर्यादित नव्हते. त्यांनी सामाजिक सुधारणा, नैतिक मूल्यांचे संवर्धन आणि लोकजागृती यांवरही भर दिला. संत नामदेवांनी भारतातील विविध प्रदेशांचा प्रवास करून सांस्कृतिक एकात्मतेचा संदेश दिला. संत एकनाथांनी अस्पृश्यतेला विरोध करून सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. संत तुकारामांनी प्रेम, दया आणि मानवतेचे मूल्य समाजामध्ये रुजविले, तर समर्थ रामदासांनी राष्ट्रधर्म, संघटन आणि स्वावलंबन यांचा संदेश देऊन राष्ट्रीय चेतना जागृत केली. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा प्रभाव केवळ महाराष्ट्रापुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण भारतीय समाजावर पडला.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि वेगाने बदलणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीत राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. समाजामध्ये वाढणारी असहिष्णुता, जातीय आणि धार्मिक तणाव यांसारख्या आव्हानांवर मात करण्यासाठी संतांनी दिलेली समता, मानवता, सहिष्णुता आणि बंधुभाव यांची शिकवण अत्यंत उपयुक्त ठरते. म्हणूनच महाराष्ट्रातील संतांचे साहित्य आणि विचार यांचा राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत लेखामध्ये महाराष्ट्रातील प्रमुख संतांचे कार्य, त्यांचे साहित्य आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या निर्मितीतील त्यांचे योगदान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संतपरंपरेच्या माध्यमातून भारतीय समाजामध्ये निर्माण झालेल्या सामाजिक समरसता, सांस्कृतिक ऐक्य आणि राष्ट्रीय चेतनेचे महत्त्व या लेखामध्ये अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील संतपरंपरा : एक विहंगावलोकन

महाराष्ट्रातील संतपरंपरेची मुळे वारकरी संप्रदायात आढळतात. वारकरी संप्रदाय हा भक्ती, समता आणि मानवतेच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी या परंपरेचा पाया घातला, तर संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत जनाबाई, संत बहिणाबाई आणि समर्थ रामदास यांनी तिचा विस्तार केला. या संतांनी मराठी भाषेला अभिव्यक्तीचे माध्यम बनवून धार्मिक आणि सामाजिक विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविले. त्यांच्या साहित्यामध्ये ईश्वरभक्तीबरोबरच सामाजिक न्याय, लोककल्याण, नैतिक मूल्ये आणि मानवी ऐक्य यांचा पुरस्कार आढळतो. त्यामुळे महाराष्ट्रातील संतपरंपरा ही केवळ धार्मिक चळवळ नसून सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाची व्यापक चळवळ म्हणून ओळखली जाते.

संत एकनाथांचे राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदान

संत एकनाथ हे महाराष्ट्रातील समाजप्रबोधन आणि सामाजिक सुधारणांचे प्रभावी पुरस्कर्ते होते. त्यांनी समाजातील जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता आणि धार्मिक संकुचितता यांना विरोध करून समतेचा मार्ग स्वीकारला. त्यांच्या साहित्यामध्ये समाजजागृती, नैतिकता आणि मानवतेचा संदेश आढळतो. एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण आणि विविध भारुडांच्या माध्यमातून त्यांनी सामान्य जनतेपर्यंत आध्यात्मिक विचार पोहोचविले. संत एकनाथांनी लोकभाषेचा वापर करून धर्म आणि अध्यात्म हे सर्वांसाठी खुले असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांना सन्मानाचे स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग सामाजिक समतेचे उदाहरण म्हणून सांगितले जातात. त्यांनी समाजातील सर्व घटकांमध्ये बंधुभाव आणि सहकार्याची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता आणि मानवी मूल्ये यांचा त्यांनी केलेला पुरस्कार राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मूल्यांना बळकटी देणारा ठरला.

संत तुकारामांचे राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदान

संत तुकाराम हे वारकरी संप्रदायातील श्रेष्ठ संतकवी मानले जातात. त्यांनी अभंगांच्या माध्यमातून समाजाला नैतिकता, भक्ती, प्रेम, दया आणि मानवतेचा संदेश दिला. त्यांच्या साहित्यामध्ये सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा आणि जातीय भेदभाव यांच्यावर कठोर टीका आढळते. त्यांनी बाह्य कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणातील शुद्धता आणि ईश्वरभक्तीला अधिक महत्त्व दिले. "भेदाभेद अमंगळ" हा त्यांचा विचार सामाजिक समरसतेचा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा मूलमंत्र मानला जातो. तुकारामांनी सर्व मानवांमध्ये समानतेची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या अभंगांमध्ये लोककल्याण, नैतिकता आणि समाजहित यांचे विचार प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहेत. वारकरी

परंपरेच्या माध्यमातून त्यांनी विविध जाती, धर्म आणि आर्थिक स्तरांतील लोकांना एका आध्यात्मिक सूत्रात बांधले. पंढरपूरच्या वारीमध्ये सहभागी होणाऱ्या लाखो वारकऱ्यांमध्ये सामाजिक समतेचा अनुभव मिळतो. त्यामुळे तुकारामांचे कार्य राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मूल्यांच्या संवर्धनासाठी अत्यंत महत्वाचे ठरते.

समर्थ रामदासांचे राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदान

समर्थ रामदास हे महाराष्ट्रातील राष्ट्रचेतना, संघटन आणि लोकजागृतीचे प्रभावी प्रवर्तक होते. त्यांनी दासबोध आणि मनाचे श्लोक या ग्रंथांद्वारे समाजाला नैतिकता, स्वावलंबन, कर्तव्यनिष्ठा आणि राष्ट्रधर्म यांचा संदेश दिला. त्यांच्या विचारांमध्ये वैयक्तिक चारित्र्यनिर्मितीबरोबरच समाजसंघटन आणि राष्ट्रनिर्मिती यांनाही महत्वाचे स्थान आहे. समर्थ रामदासांनी युवकांना शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनण्याचे आवाहन केले. त्यांनी समाजामध्ये संघटनशक्ती आणि स्वाभिमान निर्माण करण्यासाठी अनेक मठ आणि मारुती मंदिरे स्थापन केली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेला त्यांनी वैचारिक आणि नैतिक अधिष्ठान प्रदान केले. त्यांच्या कार्यामुळे समाजामध्ये राष्ट्रीय भावना, कर्तव्यभावना आणि स्वराज्याची प्रेरणा निर्माण झाली. राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आवश्यक असलेली संघटनशक्ती आणि सामूहिक जबाबदारीची जाणीव समर्थ रामदासांनी समाजामध्ये रुजविली. महाराष्ट्रातील संतांनी धार्मिक आणि आध्यात्मिक कार्याबरोबरच सामाजिक परिवर्तनाची मोठी चळवळ उभी केली. त्यांनी जात, धर्म, भाषा आणि प्रदेश यांतील भेद दूर करून मानवतेचा संदेश दिला. त्यांच्या साहित्यामध्ये सर्वधर्मसमभाव, सामाजिक समता, बंधुभाव, विश्वबंधुत्व आणि लोककल्याण यांसारखी राष्ट्रीय एकात्मतेस पोषक मूल्ये आढळतात. या संतांच्या विचारांमुळे भारतीय समाजामध्ये सामाजिक समरसता, सांस्कृतिक ऐक्य आणि राष्ट्रीय चेतना दृढ झाली. त्यामुळे महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी मानले जाते. संतसाहित्यातील राष्ट्रीय एकात्मतेची मूल्ये

महाराष्ट्रातील संतसाहित्यात राष्ट्रीय एकात्मतेस पोषक असलेली अनेक मूल्ये आढळतात. त्यामध्ये सर्वधर्मसमभाव, सामाजिक समता, मानवता, विश्वबंधुत्व, बंधुभाव, सहिष्णुता, लोककल्याण, नैतिकता आणि सांस्कृतिक एकात्मता यांचा समावेश होतो. संतांनी ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग सर्वांसाठी खुला असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी जात, धर्म, पंथ आणि सामाजिक स्तर यांतील भेद दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे समाजामध्ये परस्पर विश्वास, आदर आणि सहकार्याची भावना निर्माण झाली. वारकरी संप्रदायाने 'विठ्ठलभक्ती'च्या माध्यमातून समाजातील सर्व घटकांना एकत्र आणले. पंढरपूरची वारी ही सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतीक मानली जाते. या परंपरेमुळे विविध प्रदेशांतील लोकांमध्ये सांस्कृतिक संवाद आणि ऐक्याची भावना वृद्धिंगत झाली.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील संतपरंपरा ही भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेची एक महत्त्वपूर्ण आधारशिला आहे. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि समर्थ रामदास यांनी आपल्या साहित्य आणि कार्याद्वारे समता, बंधुता, मानवता आणि सामाजिक समरसतेचा संदेश दिला. त्यांनी लोकभाषेच्या माध्यमातून अध्यात्म सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवून सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या विचारांमुळे जात, धर्म, भाषा आणि प्रदेश यांतील भेद कमी होऊन राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना दृढ झाली.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या युगात संतांचे विचार अधिकच उपयुक्त ठरतात. सामाजिक सौहार्द, राष्ट्रीय ऐक्य आणि मानवकल्याण यांसाठी त्यांचे साहित्य आणि तत्त्वज्ञान प्रेरणादायी आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेच्या इतिहासात सदैव महत्त्वपूर्ण राहील.

संदर्भसूची

1. ज्ञानेश्वर, संत. भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी). पुणे : श्री ज्ञानेश्वर महाराज संस्थान, विविध आवृत्त्या.
2. ज्ञानेश्वर, संत. अमृतानुभव. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विविध आवृत्त्या.
3. नामदेव, संत. नामदेवांची अभंगगाथा. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, 2015.
4. एकनाथ, संत. एकनाथी भागवत. पुणे : वरदा प्रकाशन, विविध आवृत्त्या.
5. एकनाथ, संत. भावार्थ रामायण. पुणे : प्रसाद प्रकाशन, विविध आवृत्त्या.
6. तुकाराम, संत. तुकाराम गाथा. पुणे : श्री संत तुकाराम महाराज संस्थान, देहू, विविध आवृत्त्या.